

МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
Харківський національний університет внутрішніх справ
Сумська філія
Кафедра гуманітарних дисциплін

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

навчальної дисципліни «ІСТОРІЯ ТА КУЛЬТУРА УКРАЇНИ»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

081 Право (право)

№5 за темою УКРАЇНА В XIV – XVIII ст.

Суми 2023

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 30.08.2023 р. №7

СХВАЛЕНО

Вченою радою Сумської філії
Харківського національного
університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №8

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та
соціально-економічних дисциплін
Протокол від 29.08.2023 р. №7

Розглянуто на засіданні кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії
Харківського національного університету внутрішніх справ
Протокол від 29.08.2023 р. №2

Розробник:

Професор кафедри гуманітарних дисциплін Сумської філії ХНУВС, канд. іст.
наук, ст. наук. співр. Надія ДЕМИДЕНКО

Рецензент:

Професор кафедри юридичних дисциплін Сумської філії ХНУВС, доктор
історичних наук, професор Юрій ОСАДЧИЙ

**Тема УКРАЇНА В XIV – XVIII ст.
План лекції**

1. Українська культура в другій половині XIV – XVIII ст. Українське бароко.
- 1.1. Розвиток освіти і наукових знань
- 1.2. Початок книгодрукування, особливості полемічної літератури
- 1.3. Архітектура, живопис

Рекомендована література:

Основна:

- 1.Бойко О.Д. Історія України: підручник. К.: Академія. 2018.720 с.
URI: <https://uahistory.co/book/boyko.html>
2. Гарін В. Історія України: навчальний посібник. К.: Центр навчальної літератури, 2017. 240с.
URI: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-61.html>
3. Греченко В.А. Історія та культура України: підручник. Харків : ХНУВС, 2017. 320 с.
URI: <http://dspace.univd.edu.ua/xmlui/handle/123456789/9475>
4. Греченко В.А., Кислюк К.В. Історія української культури. К.: Кондор-Видавництво, 2013. 352 с.
URI: http://library.kpi.kharkov.ua/files/new_postupleniya/iukrk.pdf
5. Плохій С. Брама Європи. Історія України від скіфських воєн до незалежності: посібник. Харків : Клуб сімейного дозвілля, 2016. 496 с.
URI: <https://nemaloknig.net/book-364666.html>

Додаткова :

- 1.Гурій О.І. Проблема збереження територіальної цілісності Гетьманщини за царювання Петра І. Український історичний журнал. №3. 2015. С. 73-78.
URI: <http://dspace.nbuu.gov.ua/bitstream/handle/123456789/109557/06-Hurzhii.pdf?sequence=1>
2. Демиденко Н.М. Вплив православної церкви та звичаєвого права на шлюбно-сімейні традиції як складову духовної культури українців у XVI - XVII ст. : права жінки у шлюбі. Сумська старовина : зб. наукових праць / Сумський державний університет. Вип. XLVI. Суми, 2015. С. 19-27.
URI: file:///D:/Documents/Downloads/SumS_2015_46_4.pdf
3. Крисаченко В. Витоки і розвиток української політичної нації. Українознавство. 2011. №2. С.200-208. URI: http://lib.ndu.edu.ua/cgi-bin/irbis64r_12/cgiirbis_64.exe?LNG=&C21COM=S&I21DBN=IBIS&P21DBN=IBIS&S21FMT
4. Моця О.П. Самоідентифікація східних слов'ян у час Русі. Український історичний журнал. 2015. №1. С. 4-11. URI: <http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?I21DBN>
5. Реєнт О.П., Коляда І.А. Усі гетьмани України / Худож.оформлювач А.С.

Ленчик. Харків: Фоліо, 2010. 415 с. (Історичне досьє). URI:<http://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0001165>

6. Смолій В., Степанков В. Богдан Хмельницький: полководець, дипломат державотворець. К.: Парламентське видавництво, 2020. 752 с. URI:<http://resource.history.org.ua/item/0015239>

7. Смолій В., Степанков В. Петро Дорошенко: Політичний портрет. К.: Темпора, 2011. URI:<http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=F&I21DBN=ELIB&P21DBN=ELIB>

Інформаційні та навчальні ресурси в Інтернеті:

1. Історія України. Частина перша.
URI: <http://www.youtube.com/watch?v=TFdPOErzV60>
2. Історія України. Частина друга.
URI: <http://www.youtube.com/watch?v=oOFE2h8uPqE&feature=fvwre>
3. «Ізборник» – Історія України IX-XVIII ст. Першоджерела та інтерпретації. URI: www.litopys.org.ua

Ключові терміни та поняття:

«Апостол» - перша друкована книга в Україні. Видана у лютому 1574 р І.Федоровим у Львові.

Бароко – (від італ. *baroco* – вигадливий, дивний) – мистецький та архітектурний напрям, який зародився в Італії та Іспанії в середині XVI ст., поширився на інші європейські країни та Латинській Америці для якого характерні грандіозність, патетична піднесеність, декоративна пишність, мальовничість, багатство контрастів світла і тіні, вигнутість ліній в архітектурі. В Україні поширився із значним запізненням (друга половина XVII ст. – XVIII ст.).

Бурса – гуртожиток, де жили учні колегиї чи академії.

Бандура – український народний багатострунний музичний інструмент з декою овальної форми.

Балаган – театральне видовище переважно комічного характеру на ярмарках і народних гуляннях.

Братства - національно-релігійні та громадсько-культурні організації в Україні, які почали виникати в кінці XVI ст. - на початку XVII ст. при церквах та монастирях. Православні церковні братства матеріально підтримували церкву, відкривали школи, займалися книгодрукуванням та благодійництвом. Братства відстоювали релігійні, політичні, національні, культурні, станові права українців.

Братські школи – навчальні заклади в Україні XVI- XVIII ст. Почали створюватись у 80-х роках XVI ст. на кошти міщан, а тому набули назви братських. Першою з'явилась братська школа у Львові (1586 р.). В Києві - 1615. Головна увага була спрямована на вивчення рідної мови, пізніше грецької і латинської.

Бурлеск – перебільшено комічне зображення (у літературі та сценічному мистецтві).

Відродження – найвизначніша перехідна епоха історії людства. Термін «відродження» було введено в ужиток у XVI ст. італійським живописцем та істориком мистецтв Джордано Базарі, у точному розумінні стосується лише Італії XV ст. – середини XVI ст.

Вертеп - назва старовинного українського мандрівного лялькового театру, де поруч з різдвяною містерією виставляли й сценки з народного життя.

Готика – (в період середньовіччя, «устрашающе величественный») – розвиток мистецтва в Західній, Центральній і Східній Європі з XII по XVI ст.

Графіка – (від грецького – креслю, малюю) - вид образотворчого мистецтва, основним зображальним засобом якого є малюнок, виконаний на папері за допомогою пензля, олівця тощо.

Іезуїти - Товариство Ісуса, католицький орден, заснований у 1540 р., головним завданням було підтримка Папи та реалізація найважчих завдань церкви (створюють найбільшу в історії церкви мережу середніх закладів – колегіумів, і інших – академій).

Епос – сукупність народних героїчних пісень, сказань, поем. Оповідний рід літератури, що на відміну від лірики й драми, характеризується розповідно – описовою (епічною) формою, широтою зображення подій та характерів.

Інтермедії - короткі одноактові вистави комедійного характеру з народного життя, які гралися між діями серйозної вистави, існували як самостійні твори.

Катехізис – короткий виклад (у формі запитань та відповідей) догматів християнського віровчення.

Партесний спів - дванадцятиголосий акапельний, без інструментального супроводу, спів.

Парсуна – жанр портретного живопису кінця XVI- XVII ст., що використовував прийоми іконопису.

Пілястр – плаский виступ в стіні будівлі. Зовні має ознаки колони.

Поетика – розділ теорії літератури, в якому вивчаються форма, структура і творчі прийоми поетичних творів.

Полемічна література – церковно – теологічна і публіцистична література XVI – XVII ст. в Україні та Білорусі, яка спрямовувалась проти спроб інших конфесій поширити свій вплив на православне населення.

Ренесанс – художній стиль, що прийшов на зміну середньовіччю. Характерний світський характер культури, інтерес до античної культури, «відродженню».

Рококо – напрям в європейському мистецтві першої половини XVIII ст. Таку назву отримав за манерність, легкість, декоративність, фантастичність орнаментальних мотивів, вигадливість форм. Цей стиль здебільшого пов'язаний з побутом людини (в порцеляні, бронзі, меблях, палерах, оформленні інтер'єру).

Уніати – греко католики (католики візантійського обряду)

Текст лекції

1. Українська культура в другій половині XIV – першій половині XVII ст.

1.1. Розвиток освіти і наукових знань

Процес розвитку освіти на території колишньої Київської Русі відбувається в складних соціально-політичних умовах. В результаті феодальної роздробленості та монголо-татарської навали її південно-західна частина в складі Великого князівства Литовського в другій половині XVI ст. увійшла до польсько-литовської держави Речі Посполитої. Оскільки церковна політика нового державного утворення була направлена на покатоличення та полонізацію народів України, Білорусі і Литви, виникає загроза їх асиміляції, знищення традиційної православної віри і культури. Одним із засобів цієї політики стають спеціальні школи ордену ієзуїтів – колегії.

Перша єзуїтська колегія відкрита у 1575 р. в Ярославі (1575-1773)., нині польське місто, де навчався свого часу Б.Хмельницький. Упродовж XV-XVII були засновані і діяли також колегії у містах Львів, Луцьку, Острозі, Фастові Києві, Вінниці, Переяславі, Кросно, Перемишлі, Овручі, Самборі, Кременці, Станіславі, Житомирі.

На противагу католицької експансії з'являються аналогічні школи, створені православними церковними **братствами**. В той час освіта для українського, білоруського і литовського народів стає знаряддям боротьби за віру, за віру, культуру, збереженням власної ідентичності.

Під тиском православної громадськості у 1584 р. король Стефан Баторій дозволив відкрити першу братську школу у Вільно, у 1585 р. цим правом скористались православні братства Львова (управителем школи був відомий знавець грецької мови єпископ Арсеній), Києва, Луцька, Перемишля, Рогатина та інших міст.

Так було відкрито 30 братських шкіл. За програмою навчання вони були закладами середнього типу, де навчали слов'янську, грецьку, латинську мови, діалектику, музику, арифметику. За рівнем викладання Львівська, Луцька і Київська братські школи успішно конкурували з ієзуїтськими.

Значний вплив на розвиток України мав культурно-освітній центр, заснований на Волині у м. Острог (1576 р.) яким опікувався князь Костянтин Острозький. Центр складався з колегії, літературно-наукового гуртка, друкарні, яку у 157-1582 рр. очолював Іван Федоров і бібліотеки. Центр проіснував до 1636 р. і був першою спробою створення навчального закладу вищого типу. До його засновників входили такі видатні педагоги як Герасим Смотрицький, Іван Княгинський і н.

Першим керівником Острозької школи був вчений і письменник **Герасим Смотрицький**, автор політичного трактату «Ключ царства небесного», надрукованого 1587 р. в Острозі, та кількох віршів. (*«Ключ царства небесного» - проти відступників від православної віри. Книга складається із посягати князю Олександрю Острозькому, звернення к «народом руським», двох полемічних трактатів. В останньому «Календар римський новий» критикує католицьке вчення про божественне походження папської влади, заперечує григоріанський календар. Автор вживав не лише богословські аргументи, а й народний гумор, прислів'я. Твір був доступним і зрозумілим для читання.*)

Важливим осередком освіти у Києві було братство, засноване у 1615 році. Історичним досягненням братства була організація **Київської братської школи, яка у майбутньому стала Києво-Могилянською академією**. У порівняно короткий термін школа підійшла до тодішнього європейського рівня вищого навчального закладу.

У період свого становлення Київська братська школа отримала велику матеріальну підтримку. Передусім, необхідно згадати славетну киянку **Гальшку (Єлизавету) Василівну Гулевичівну**, дружину Мозирського маршалка Лозка, з іменем якої пов'язане заснування школи. 15 жовтня 1615 р. підписала дарувальну грамоту, за якою їй земля у Києві, на Подолі, передавалася у власність братству для монастиря і школи.

Великий особистий внесок у розвиток Київської братської школи зробив ушлявлений український полководець, гетьман війська Запорозького **Петро Конашевич-Сагайдачний**, який вступив у братство з усім своїм військом. Помираючи від ран у Києві, Сагайдачний майже всі свої кошти заповів Київській, а також Львівській і Луцькій братським школам.

У 1632 році на базі Київської братської школи та Лаврської школи був створений новий навчальний заклад - Києво-Могилянська колегія, названа так на честь її протектора митрополита Петра Могили.

До академії приймалися представники всіх станів. Переважну більшість студентів тут становили діти козацької старшини, міщан, селян. Крім українців, навчалося багато сербів, македонян, валахів, вихідців з «німецьких земель». Кількість студентів в академії також змінювалася, доходючи в окремі випуски до 1000-1200 чол. Перші шість класів вважалися нижчими, термін навчання в них становив один рік. У них викладали катехізис, арифметику, геометрію.

Велику увагу в академії приділяли вивченню іноземних мов (старослов'янська, грецька, латинська, польська, німецька, французька, староєврейська). Києво-Могилянську академію порівнюють із такими національними святинями знань, як Оксфорд у англійців, Сорбонна у французів, Карлів університет у чехів, Ягеллонський університет у поляків. Протягом усієї своєї історії український народ не мав іншої інституції, яка б мала більший вплив на розвиток його освіти, науки, мистецтва, зокрема, малярства, графіки, музики, театру, архітектури, ніж Києво-Могилянська академія.

Навчання в Києво-Могилянському колегіумі (академії) тривало 12 років. Першоосновою всієї навчальної програми в академії, крім вивчення мов, були так звані сім вільних наук — граматика, риторика, піїтика, філософія, математика, астрономія й музика. Професорсько-викладацький склад мав, як правило, європейську освіту.

Про її вплив у східнослов'янському світі може свідчити той факт, що протягом 1703-1774 рр. з 22 ректорів Московської слов'яно-греко-латинської академії 15 були вихованцями Києво-Могилянської академії, а з 27 професорів філософії — 20 українців.

У 1694 указом імператора Петра 1 Київській колегії було надано право самоврядування, на зразок європейських вузів. У 1701р. колегія отримала статус

академії. У 1817 р. була перетворена в Київську духовну академію.

*Керівник - Київський митрополит **Петро Могила** (1596-1647 рр.), молдованин за походженням, із роду княжої династії, порідненої з аристократичними польськими та українськими родами, визначний теолог (автор праць «Літургіон, або служебник», «Православне ісповідання віри», «Требник»). П. Могила не замикався в межах суто конфесійних, розуміючи церкву як один із засобів політичної та ідеологічної боротьби. Крім Київського колегіуму, в 1636 р. він організував колегію в Кремінці, слов'яно-греко-латинську академію в Ясах(1640 р.). Дбав про розвиток Києво-Печерської Лаврської друкарні. Сприяв письменникам і художникам, дбав про поширення книгодрукування у Валахії і Молдавії, сам підготував 20 творів церковно-теологічного, полемічного, філософського та моралізаторського характеру. Помер 11 січня 1647 р. у Києві. За кілька днів до своєї смерті склав заповіт, за яким вся його бібліотека, будинок і двори на Подолі, худоба, інвентар з хутора Непологи, понад 80 000 злотих, домашнє начиння і навіть митрополиче вбрання, прикрашене коштовностями, переходило до академії.*

П. Могила єдиним носієм віри вважав церкву, яка мала підпорядкувати собі розум і науку, не заперечуючи і не принижуючи ролі та значення останніх. Навпаки, на думку П. Могили, благочестя є необхідною передумовою оволодіння світськими науками. **Духівництво має бути не лише освіченим, а й передувати в науках.** Розглядаючи шляхи розвитку науки, він вважав за необхідне вивчати, осмислювати і засвоювати здобутки західноєвропейської науки і філософії на основі греко-слов'янської культури з метою її збагачення і подальшого розвитку. Такі погляди були досить радикальними. і Могила рішуче проводив їх у життя. Гостро критикував православне духівництво, представники якого надавали переваги світським втіхам, прагнув позбавити його від цих вад і тим самим піднести моральний авторитет церкви.

Саме завдяки турботам П. Могили освітній рівень українського духівництва того часу був на голову вищим за російський, і не випадково, що пізніше саме на представників українського духівництва спирався Петро І у реформі культури й освіти (Тривалий час духівником Петра І був священник Надоржинський, м.Охтирка Сумської обл.).

Визначну роль у розвитку освіти на Галичині відіграв також Львівський університет, заснований у 1661 р.

1.2. Початок книгодрукування, особливості полемічної літератури

Велику роль в розповсюдженні єдиного культурного простору відіграло розповсюдження друкарства. На сьогодні відоме ім'я видавця перших книг слов'янського кириличного алфавіту («Часослов»), видані у Кракові Ш.Фіолем. У Празі у 1517 р. розпочав книгодрукування Георгій Франциска Скорина, за три роки видав 23 книги.

Засновником книгодрукування у Литовсько-Руській державі був Іван Федоров (1510-1583) – людина обдарована і освічена. Свою діяльність він розпочав у Москві, де у 1553 р., поблизу Кремля за розпорядженням царя Івана Грозного було побудовано «Печатний двір». У 1564 р. І.Федоров та його сподвижник П.Мстиславець випустили першу руську книгу «Апостол» - багате ілюстраціями живописне видання. Через два

роки вийшла друга книга - «Часослов» - зібрання молитов, за яким діти навчалися грамоті.

Незважаючи на те, що цар **Іван Грозний був покровителем друкарства, народ вважав цю справу нечестивою**, а місцева знать не підтримувала цієї ініціативи, **кредитори відібрали друкарню** за борги. За другою версією обидва першопечатники за наказом царя виїхали до Литви як місіонери. У 1566 р. І Федоров та Мсиславець розпочали свою діяльність у маєтку литовського гетьмана Г.Ходкевича у Заблудові, де надрукували «Учительское Еванелие» і «Псалтир» з «Часословом».

Із Заблудова І.Федоров переїхав до Львова, де у 1573 р. також заснував друкарню, яка вже через рік випустила книгу **«Апостол»**. Наприкінці книги львівського видання вміщено герб міста Львова і герб Федорова. Цей герб був своєрідним фірмовим знаком друкаря (герб - зігнута лінія, вершина якої нагадувала стрілу). У 1574 р. світ побачив слов'янську азбуку. У 1578 р. в Острозі, в маєтку князя Острозького, І.Федором також була організована друкарня, де для учнів православної школи він перевидав «Азбуку». Також в Острозі видав першу слов'янську Біблію у повному обсязі – Острозьку Біблію, що стала визначним пам'ятником православного слов'янського світу. З передмови до Острозької біблії дізнаємось про те, що над нею працювало сімдесят два перекладачі, які робили переклад з єврейської і давньогрецької мови. Ця біблія – найбільший і найголовніший твір церковної літератури, що поєднав у собі староіудейські і християнські догмати та ідейні основи двох вірувань. До видання Острозької біблії не існувало повного перекладу головної книги християнства слов'янською мовою, а були тільки переклади окремих частин. З мистецької точки зору вона ввібрала досягнення великої кількості художників, палітурників, майстрів тощо і є справжнім шедевром української, російської, білоруської культур.

В зазначений період, коли розпочинається ідейна боротьба **проти католицько-уніатської експансії, особливої гостроти набуває полемічний жанр**. Збереглося більше шістдесяти друкованих і рукописних творів (українською і польськими мовами) представників православ'я та близько вісімдесяти творів уніатських авторів. І хоча полемічна література носила релігійно-догматичний характер, мала також і мистецьку цінність. Письменники-полемісти у своїх творах вдавалися до ораторського мистецтва, наводили легенди, байки, перекази, зверталися до народної поезії.

Полеміку розпочав визначний польський єзуїт, письменник **Петро Скарга своїм твором «Про єдиність Церкви Божої під єдиним пастирем і про грецьке, від тієї єдності відступлення» (1577 р.)**. У книзі автор намагається обґрунтувати законність королівської влади в Польщі та її панування над українськими і білоруськими землями. Висновок Скарги простий: всі повинні об'єднатися під верховенством римського папи і польського короля, порвати з руською вірою, з національними традиціями.

Визначним полемістом був вихованець (а згодом ректор) Острозької Академії **Герасим Смотрицький, автор книги «Ключ царства небесного»**, в якій він гостро критикував твір Скарги «Про єдність Церкви Божої» і книжку єзуїта Венедикта Гербеста «Висновок віри римської Церкви». Поряд з ним вагому роль у цій полеміці зіграв вчитель школи Ставропігійського братства у Львові Зизаній Пустановський. У Львові також вів боротьбу проти латинізування православної Церкви єпископ Гедеон Балабан. У 1595 р. у Вільні Зизаній Пустановський видав

«Катехизис» — підручник для навчання у православних школах.

Сильним ударом по оборонцях унії був «Апокрисис», або відповідь Христофора Філарета Бронського, написана, очевидно, на замовлення Костянтина Острозького. Книга написана з великою літературною та публіцистичною майстерністю, пронизана сатирою і критикою тодішнього папи римського, гостро викривала і засуджувала політику польського уряду стосовно українського народу і вимагала демократичних прав для українців.

З'явилися й палкі протиаргументи творців і прихильників унії, найсильнішим з яких можна вважати київського митрополита Іпатія Потія, який у 1599 р. видав свій «Антіррезіс», а згодом ще один твір — «Гармонія».

Талановитим письменником-полемістом, полум'яним патріотом, визначним культурним і громадським діячем кінця XVI- початку XVII ст. був **Іван Вишенський**. У своїх творах він відтворював правдиві картини життя і побуту українського народу, таврував зрадників, що перекинулися на бік ворога, закликав до справедливості і згуртованості. Тому ще за життя він здобув заслужену шану земляків, а потім пильну увагу до його спадщини літературознавців і мовознавців філософів і письменників.

До нас дійшло 16 творів полеміста в різних рукописних списках. Ще у 1599-1600рр. частину своїх творів письменник переписав у спеціальну «Книжку», яку він готував до друку в Острозькій друкарні.

У першій половині XVII ст. вийшли (польською мовою) твори Мелетія Смотрицького, Андрія Мужилівського, Лаврентія Древинського та ін. Але загалом полемічні дискусії починають поступово стихати. Причини для цього були: у 1632 р. шляхетсько-польська комісія на чолі із новим королем Владиславом IV виробила примиренські «Статті для заспокоєння релігії грецької».

Відлуння місцевої історії виразно відчувалося в історичних віршах, елегіях, епіграмах, панегіриках, віршах, піснях. Культивувались жанри і етикетної поезії. Популярністю користувалися епіграми – короткий віршований дотепний напис, або розповідь. Розвивається лірична поезія, любовна лірика. Виникли також гумористичні вірші-травестії (від іт. «переодягнутий»).

1.3. Архітектура, живопис

Тенденція співіснування і взаємовпливу різних типів культур яскраво проявились у архітектурі. В архітектурі Ренесанс втілювався найяскравіше — це був період високого розквіту зодчества (зодчество – мистецтво проектувати і будувати приміщення). Це був час, коли відновлювались зруйновані міста, засновувались нові, будувались також храми та монастирі.

Ознаки її стилю відповідали за своїм характером складній системі ренесансного стилю в архітектурі європейських країн: чітка симетричність, використання декоративно-орнаментального оздоблення фасадів, інтер'єрів. У жилих будинках прагнули до зовнішньої репрезентативності та зручніших умов побуту. Фасад став головним об'єктом художньої уваги. Пам'ятки такої архітектури збереглися у Луцьку, Кам'янці-Подільському, Жовкві, Бродах та Львові.

Постійна турецька загроза обумовила у XV – XVI ст. активне **будівництво фортець** (Кам'янець-Подільський). На цей час припадає бурхливий розвиток

будівництва **оборонних споруд** в Україні. Найбільше повністю збережених міст-фортець, замків, культових споруд або ж їх решток лишилось саме з цих часів. Великі землевласники, шляхта, настрашені селянсько-козацькими повстаннями під проводом Криштофа Косинського, Северина Наливайка й Григорія Лободи, перетворювали свої оселі на справжні фортеці. Фортифікували церкви, костели, синагоги й монастирі. **Навіть сільські кладовища та млини подекуди перетворили на фортеці.** Численні міста-фортеці, навіть замки бастионного типу здебільшого споруджували на залишках давньоруських городищ.

Будівництво кам'яних замків було поширене переважно на **Правобережжі** Дніпра, а головне на Поділлі, Волині, у Галичині, Буковині і Закарпатті. Замки в Україні виникали поступово, із поширенням тут панування литовських і польських феодалів, зміцненням влади місцевих магнатів, а також у зв'язку з будівництвом міст як центрів ремесла і торгівлі.

Луцьк являв собою давнє князівське укріплення, переважно дерев'яне, з комплексом земельних валів і ровів. Наприкінці XIV або на початку XV ст. на невисокому пагорбі, що трикутником вклинився між ріками Стир і Малий Глушень, було побудовано укріплення з цегли. Цегляні мури, що досягали 10-12 м висоти, мали по кілька рядів бійниць у вигляді вузьких отворів; на кутах укріплення були три декоровані квадратні башти, які досягали 27 м висоти. Замок був досить великий. У ньому були палаци власника замку і єпископа, кафедральний собор, будинки замкового управління та сторожі. У замку були споруджені також невеликі житла для втікачів з околиць на випадок нападу ворога.

Дещо розширені були укріплення та інші будови **Володимира-Волинського**, який, до речі, поступово втрачав своє колишнє політичне і культурне значення.

Значне місце в системі укріплення **посідав Кременець**, що лежав на південній межі між Волинською землею і Поділлям. Це давнє західноукраїнське місто мало укріплені мури ще під час навали Батия. Кременецький замок, що стояв на високій горі, був подібним до Луцького замку на Волині і Бучацького в Галицькому Поділлі.

На Волині великий укріплений замок був побудований у XV ст. в **Острозі**, резиденції князів Острозьких. Уперше це містечко згадується в Іпатіївському літописі під 1100 роком, коли тут уже була дерев'яна фортеця. Цей давній город і дав початок пізнішому мурованому замкові, який мав вигідне оборонне розташування, а завдяки природному захистові — стратегічне значення. У другій половині XIV ст. було споруджено потужну оборонну башту — Вежу Муровану, перша згадка про яку і опис датується 1603 роком.

Крім Вежі Мурованої, тут були збудовані Богоявленська церква (XV ст.), башта Нова, або Кругла (кін. XVI ст.) і надбрамна вежа, замінена у 1905 році надбрамною дзвіницею. Усі ці споруди і складали комплекс Острозького замку. Він не раз витримував ворожі штурми і облоги, був визначним центром розвитку української культури і науки. До нашого часу відносно добре збереглась так звана Нова башта Острозького замку.

У XV - XVI ст. деякі православні монастирі Західної України були оточені мурами з баштами і мали значення фортець. На Волині такими фортецями були

монастирі в Межиріччі недалеко від Острога та в Дермані біля Дубно. *Дерманський монастир* стояв на високому горбі, обнесений кріпосним муром заввишки 7 м. Біля стін проходив наповнений водою рів. Вхід до фортеці зроблений був через триярусну, подібну до Острозької, вежу, яка правила також за дзвіницю. Тут був споруджений перекидний міст через рів.

З кінця XIII ст. значну роль у західній частині Поділля починає відігравати **Кам'янець-Подільський**. Він посідає **центральне місце як торговий пункт на кордоні між Україною та Молдовою**. Між Польщею та князівством Литовським, з одного боку, і татарами, а особливо турками після завоювання Молдови, з іншого, точиться боротьба за нижнє і середнє Придністров'я, зокрема, за Кам'янець з його областю. Польські королі в XVI ст. звільняють кам'янець-подільських купців від мита та інших податків; замість них купці повинні були відраховувати певну частку своїх прибутків на спорудження укріплень Кам'янця. Королівська адміністрація збирала великі мита також від чужоземних купців, що проїжджали відомим тоді татарським шляхом через Кам'янець. Цей шлях вів у Туреччину, Галичину, Литву, Київ, у Чернігівську землю, а звідти в російські міста. Незважаючи на різні пізніші архітектурні нашарування, Кам'янець-Подільський замок зберіг свою початкову основу.

Міста середньовіччя не мали ні належного постачання водою, ні каналізації. Серед населення часто спалахували епідемії.

Архітектурний стиль у більшості жител, так званих кам'яниць, галицьких міст мав **багато спільного з архітектурою Польщі і Чехії**. Такого вигляду вони, звичайно, набрали не зразу, а внаслідок тривалих економічних, політичних і культурних зв'язків Західної України з Польщею та іншими західноєвропейськими державами.

Як і в попередні часи, **Львів залишався найбільшим західноукраїнським містом**. Він мав розвинуту міську фортифікацію. До XVI ст. архітектура Львова була тісно пов'язана з староруськими традиціями. Великі кам'яниці в такому стилі з кінця XVI ст. збереглись у Львові як цікаві залишки народної архітектури, **перенесено із дерев'яного будівництва в кам'яне**.

Зразком такої архітектури є будинок Костянтина Корнякта на площі Ринок у Львові, збудований у 1580 р. італійським архітектором Петром з Барбони. Цей будинок свого часу був резиденцією польського короля Яна Собеського. Однією з цікавих будов приблизно такого типу, як будинок Корнякта, є Чорна кам'яниця, побудована, як гадають, італійським архітектором Петром Красовським, що прийняв львівське громадянство наприкінці XVI ст.

Менше збереглось архітектурних споруд, зокрема оборонних, на Лівобережній Україні. Укріпляти міста тут почали головним чином у XVI ст., після приєднання Чернігово - Сіверської землі до Росії. При достатку лісу, відсутності близьких покладів каменю, дорогому виробництві цегли укріплення Чернігова, Новгород-Сіверського, Путивля та інших міст були земляними і дерев'яними. Система таких споруд мало цікава з погляду архітектури. Жилих будинків з того часу на цій території, так само як і на Правобережжі, до нашого часу не збереглося. Щодо селянських помешкань, то вони мало чим відрізнялись

від решти помешкань України і мали так само місцевий, самобутній український характер. Особливо близькою до архітектури Наддніпров'я і всієї Київщини була архітектура Полтавщини.

Подібними до сільського жилого будівництва були церковні будівлі, що найкраще зберегли український народний архітектурний стиль — це так звані зрубні храми XV-XVII ст.

В українському культовому будівництві панівним типом церков були тридільні безкупольні та трибаштові, з'єднані між собою із заходу на схід від головного входу і перекриті трьома куполами, дерев'яні храми.

Залишки дерев'яних храмів періоду XIV-XVI ст. — явище дуже рідкісне. Такі будівлі збереглись подекуди в Галичині, як, наприклад, церква св. Духа, збудована в 1555 р. у містечку Потиличу, біля Рави Руської, церква св. Тройці в цьому ж містечку, на одвірках головних дверей якої зберігся напис з датою побудови 4 травня 1553 р. Така сама дерев'яна церква Миколая в Чернівцях, збудована в 1607 р. Кам'яна церква Юра XVI ст., архітектура якої подібна до архітектури українських дерев'яних церков, збереглася в Рогатині.

Культові споруди на Україні ще більше, ніж жилі, оздоблювались зовні і часто всередині цікавим народним художнім різьбленням. Уся дерев'яна церква споруджувалась без жодного цвяха і трималась на зарубах. Різьблений орнамент нагадував рослини—гілки виноградної лози, траву, іноді відображав собою плодів рослини із завитками, мініатюрні корзинки з плодами, ягодами тощо. У цьому був помітний вплив візантійського мистецтва, яке набрало нових національних форм на українському ґрунті.

Відомо, наприклад, що кияни оборонялись від навали татар Батия, замкнувшись у Десятинній церкві, хори якої не витримали ваги людського натовпу; церква обрушилась і привалила оборонців. **Укріплення монастиря кияни використовували під час оборони від татар, а наприкінці XVI ст. і на початку XVII ст. — від наступу католиків та уніатів.** Уніати не змогли оволодіти Києво-Печерською фортецею, і монастир залишався опорою православ'я. **(У Сумах – у Воскресенському храмі рятувались від татар).**

Живопис, як і більшість інших галузей культури, рідко виходив за межі церковної тематики. Ми рідко зустрічаємо картини або портрети побутового характеру. Слід зауважити, що в цих жанрах, особливо в портретному живописі, на українське малярство найбільше впливало західноєвропейське, італійське і німецьке мистецтво.

Художні пам'ятки Польщі, що походили з українських земель, були відомі ще з XII ст., наприклад, фрески староруського стінопису в костьолі св. Михайла у Вроцлаві, а також у ряді інших міст центральної Польщі аж до Сілезії включно. Цікавою пам'яткою живопису південно-руського походження XIII ст. або XIV ст. є мозаїчна ікона Богородиці, знайдена в костьолі св. Андрія в Кракові. До таких пам'яток, створених українськими митцями, належить відома в римсько-католицькому культі ікона Ченстоховської богоматері (стала відомою у 1382 р.).

З Хроніки польського історика Длугоша відомо ряд фактів, коли різним майстрам-художникам, клепальникам золота, тобто ювелірам, з України

доручали оздоблювати костьоли, каплиці, палаци феодальної польської знаті.

У Хроніці згадуються імена і прізвища українських художників, наприклад, Володимира, священика Галя, відомого розписом багатьох костьолів у землях Сандомирській і Краківській. На фресці в Любліні стоїть підпис її автора Андрія з України, що закінчив свої фрескові малюнки тут 10 серпня **1415 р.**

У будовах Вавеля в Кракові з часів Казимира Ягайловича другої половини XV ст. Відомо 43 картини на різні євангельські сюжети, написані українськими митцями. Особливо цікаві серед них фрески в Краківській каплиці Чесного Хреста. Робота українських майстрів у Польщі тривала протягом XV-XVI ст.

Поряд із фресковим живописом та іншими видами малювання велику роль в оздобленні культових і житлових будов відіграє **різьблення**.

Різьблення (переважно - по дереву) прийшло на зміну занадто розкішній і **дорогій** староруській **мозаїці**. З кінця приблизно XII ст. мозаїчні оздоблення, на зразок ранніх київських, більше не зустрічаються. Особливої віртуозності досягає у церковному оздобленні, найбільше - в іконостасах, а в жилих будинках — у різьбленні одвірків, наличників вікон усередині і зовні, на сволоках тощо.

Особливе місце в українському живописі XIV-XVI ст. посідає **художнє оформлення книг**, зокрема рукописних. Найцікавішими зразками ранніх українських книг є **Євангеліє 1393 р. і Псалтир 1397 р.**, виконані в Києві дияконом Спиридоном (зберігаються у Державній Публічній бібліотеці м. Санкт-Петербурга). Вражає своїм художнім оформленням Псалтир 1397 р., в якому вміщено понад двісті малюнків-мініатюр. Оформлення цих книг пов'язане з художніми традиціями ще Київської Русі. Євангеліє ж, написане в Україні наприкінці XIV або на початку XV ст. (зберігається у Третьяковській галереї в Москві), являє собою яскравий зразок українського мистецтва. Тут майже не відчувається впливу візантійського живопису.

У живописі гуманістичні тенденції проявляються набагато раніше, ніж в архітектурі та скульптурі (іконописні шедеври «Красівська богородиця», «Спас-учитель»). Перша половина XVII ст. характерна розквітом саме живопису, бо утверджується більш поглиблене «відкриття світу і людини», завдяки чому художня творчість поступово набирала **реалістичного** змісту. Ідейно-художню скерованість іконопису визначало демократичне середовище — українське міщанство, що організовувалось у братства.

Арабський мандрівник Павло Алеппський, що подорожував Україною та Росією 1654 р. захоплено описує живописні твори, які він бачив у багатьох храмах Києва, Київщини та Чернігівщини «Козацькі живописці запозичили красу малювання облич, кольору одягу від франкських і лаських живописців і тепер малюють православні ікони вже навчені і досконалі», бо ікона Богоматері «так прегарно намальована, що наче говорить... її обличчя й уста захоплюють своєю чарівністю їм бракує лише слова». Зміни в системі естетичних поглядів вже можна побачити в іконі «Страсті» (1620 р.) ізс. Раделичі на Львівщині.

Парадний шляхетсько-магнатський **портрет (парусна)** набув особливо швидкого розвитку в першій половині XVII ст., було закладене нове розуміння

образу людини, що визначалось соціальним становищем: портрет виявився зручною формою демонстрації високого суспільного рангу.

Найбільшу популярність здобув портрет світського призначення, спочатку погрудний, згодом — в повний зріст. Невеликого формату ранні портрети Стефана Баторія, Ганни Гойської, Софи Терновської, Романа Сангушка та ін.,

Графічне мистецтво тісно пов'язане з рукописною й друкованою книгою, проте воно не замикалось у межах книги, обплітаючись спільністю стилєвих напрямів і духовних потреб із живописом та скульптурою. Розквіт графіки був зумовлений усім перебігом величезних перемін у культурному і політичному житті того часу. Її розвиток не гальмувався ні прив'язаністю до традицій, ні обмеженнями, як у живопису, бо в ній нові відкриття й нові напрями сприймалися набагато швидше. Тому прагнення до реальності і життєвої переконаності видається в графіці цілком природним.

Ренесансний період в українському мистецтві був короткочасним, але у ньому відобразились висунуті епохою нові ідеї, нові естетичні цінності.

Отже, з цієї епохи розпочинається неухильне зближення мистецтва з реальним світом, що позначалось на архітектурі, скульптурі, в живописі та графіці. Саме в центрі уваги живопису стала людина, її суспільна діяльність, індивідуальна неповторність, а у графіці відобразились актуальні проблеми часу.